

Dr AHMED HADŽIROVIĆ

Prilog proučavanju položaja radnika u Bosni i Hercegovini između dva rata

Bosna i Hercegovina je svojim prirodnim bogatstvom, naročito šumama i raznim rudama, a zatim i svojim centralnim položajem u Jugoslaviji, predestinirana da zauzme vrlo vidno mjesto u privrednom i ekonomskom životu zemlje. Koliko je to ona bila u periodu između dva rata i zašto nije bila, druga su pitanja. Do 1918. godine u Bosni i Hercegovini je bilo sagrađeno 145 tvornica, u koje je bio uložen kapital od 885.608.000 dinara. Sve ove tvornice su raspolagale sa 20.074 radna mjesta, a pogonska snaga tvornica iznosila je 57.320 konjskih snaga.¹⁾ Između dva rata sagrađeno je još 129 tvornica, a za 25 tvornica nismo uspjeli utvrditi vrijeme podizanja. Tako je, znači, u Bosni i Hercegovini na kraju ovog perioda bilo ukupno 299 tvornica. Jedna od važnih karakteristika bosanskohercegovačke industrije je što su sva, ili bar gotovo sva, najveća i najznačajnija preduzeća (rudnici, željezare, velika šumsko-industrijska preduzeća, električne centrale itd.) u rukama države, što je važan momenat kada se govori o položaju radnika u ovim preduzećima. Iznošenjem podataka koji govore o broju zaposlenih radnika, njihovom radnom vremenu, nadnicama, cijenama životnih namirnica i drugih artikala potrebnih za život, zaposlenosti, odnosno nezaposlenosti i dr. želimo dati prilog proučavanju položaja radnika u Bosni i Hercegovini između dva rata. O nekim drugim važnim činionicima u određivanju položaja radnika, kao što su radničke zaštitne ustanove, radničko zakonodavstvo i dr. ovdje se ne govori.

¹⁾ Statistika industrije Kraljevine Jugoslavije, Beograd 1941, str. 65

Prema statistici 1. januara 1921. godine, Bosna i Hercegovina je imala 1.889.929 stanovnika. Od ovog broja 86,37% je živjelo od poljoprivrede, 0,31% od rudarstva, 6,10% od industrije i zanatstva, 1,69% od trgovine i novčarstva, 0,79% od saobraćaja, 1,64% od javnih službi, 0,23% od slobodnih zanimanja, 1,95% od rada kao posluga i 0,92% od ostalih zanimanja.²⁾ Iz ovih podataka proizlazi da je svega 13,63% stanovnika Bosne i Hercegovine 1921. godine živjelo od zanimanja van poljoprivrede. Čak se može tvrditi da je broj stanovnika na selu i nešto veći od 86,37%, jer je među industrijske radnike uvršten i priličan broj seljaka, sezonskih radnika, koji su još uvijek bili dosta čvrsto vezani za selo. Osim ekstenzivne poljoprivrede, najvažnije privredne grane u Bosni i Hercegovini bile su šumska industrija, rudarstvo, saobraćaj i, donekle, hemijska industrija. To potvrđuju i ovi podaci od 1. juna 1922. godine kada je u Bosni i Hercegovini bilo:

u šumskoj industriji	20.458 najamnih radnika
u rudarstvu	7.068 najamnih radnika
na željeznicama	12.002 najamnih radnika i u ostalim industrijskim granama
	25.185 najamnih radnika ³⁾

Od ovih 64.713 osiguranih najamnih radnika, jer toliko ih ukupno ima, 57.813 su muški, a 6.900 žene. Najveći broj ovih radnika nalazio se u nekoliko većih industrijskih centara. Tako je u šumsko-industrijskom preduzeću Dobrljin — Drvar 1. 6. 1922. god. bilo 6.178 radnika, od čega je 1.350 bilo na željeznici; u rudniku u Zenici radilo je 1.560 radnika; u Šumsko-industrijskom preduzeću u Tesliću radilo je 2.513 radnika; u rudniku Kreka radilo je 1.437 radnika; rudniku Kakanj 886 radnika; Drvno-industrijskom preduzeću Eisler i Ortlieb u Zavidovićima radilo je 2.483 radnika; solani u Kreki 858 radnika; Šumsko-industrijskom preduzeću u Sjetlini 1.198 radnika; livnici u Varešu 719; Zenici 818 itd.

Na prvom kongresu radničkih komora 1924. godine iznesen je podatak da je u Bosni i Hercegovini krajem 1923. godine i početkom 1924. godine bilo 52.027 najamnih radnika osiguranih kod Središnjeg ureda za osiguranje radnika. Prema istom izvoru, polovinom 1924. godine bio je 64.231 osigurani radnik, ne računajući u ovu cifru željezničare, rudare i poljoprivredne radnike.⁴⁾ Broj zaposlenih radnika se stalno mijenjao sa promjenama koje su nastajale u privrednom kretanju u zemlji. Zato se krivulja radničke zaposlenosti redovno podudara sa linijom uspona i pada privrednog razvitka. Godišnji prosjek broja zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini u cijelom periodu kreće se od 65.000 do 85.000 i uglavnom nije išao ispod ni iznad ovih cifara.

Za razliku od 1921. godine, 1931. godine u Bosni i Hercegovini je 15,55% stanovnika živjelo u gradu, a ostalo (84,45%) na selu. Do kraja perioda koji nas zanima, do 1941. godine, ovaj omjer se nešto izmijenio,

²⁾ Izvještaj o privrednim prilikama i radu Trgovinske i obrtničke komore za BiH u 1925. godini. Sarajevo 1926, str. 36.

³⁾ Isto, str. 37; Godišnji izvještaj Privremene radničke komore za BiH za 1922. g. Sarajevo 1923, str. 6 i 7 i Glas Slobode, Sarajevo, br. 52/1922.

⁴⁾ Zapisnik sa I kongresa radničkih komora 1924. god., Beograd 1925, str. 35—36.

ali i tada je manje od jedne četvrtine stanovništva BiH živjelo u gradu.⁵⁾ Omjer gradskog i seoskog stanovništva rječito govori o ekonomskoj strukturi stanovništva u kojoj apsolutno preovlađuje seoska privreda. Tako se tada poljoprivredom, šumarstvom i ribolovom bavilo 854.747 stanovnika Bosne i Hercegovine ili 84,1% ukupnog broja onih koji privređuju. Industrijom i obrtom bavilo se 68.236 ili 6,7% stanovnika, neproizvodnim privrednim granama (trgovina, kredit, promet) 31.966 ili 3,1% stanovnika, javnim službama, slobodnim zanimanjima i u vojsci 36.452 ili 3,6% i u ostalim granama nalazilo se 25.952 ili 2,5% stanovnika.⁶⁾ Struktura zaposlenosti po zanimanjima u Bosni i Hercegovini upoređena sa ostalim jugoslovenskim zemljama pokazuje da je najveći broj lica zaposlen u poljoprivredi, a da je postotak stanovništva zaposlenog u industriji vrlo mali, odnosno da je još jedino u Crnoj Gori manji. Godišnji priraštaj stanovništva od 52.889,4 uglavnom vrši pritisak na poljoprivredu, jer od ukupnog priraštaja čak 44.480 otpada na priraštaj seoskog stanovništva koji treba da ishrani poljoprivredu. To istovremeno utiče na prenaseljenost sela, usitnjavanje posjeda i nemogućnost ishrane svih tih ljudi od poljoprivrede. Tako se stvarao višak agrarnog stanovništva koji često mora odlaziti u grad, tamo tražiti zaposlenje i tako posredno uticati na položaj radnika.

U vrijeme velike ekonomske krize broj zaposlenih radnika je naglo počeo opadati, a povećavati se i onako već dosta veliki broj nezaposlenih radnika. Radi ilustracije navodimo kako se prema podacima Središnjeg ureda za osiguranje radnika kretao broj zaposlenih radnika u Jugoslaviji u periodu krize, i to kad ih je bilo najviše, a kada najmanje.⁷⁾

Najviše

1930. u mjesecu septembru	654.966
1931. u mjesecu avgustu	648.706
1932. u mjesecu avgustu	557.369
1933. u mjesecu oktobru	549.461

⁵⁾ Bosna i Hercegovina je, prema popisu stanovnika od 31. III 1931. godine, imala 2.321.502 stanovnika. Prosječni izračunati godišnji priraštaj za period od 1931. do 1940. godine iznosio je 52.889,4 stanovnika pa je po njemu BiH u pojedinim godinama imala:

1932. godine	2,374.391 stanovnika
1933. „	2,427.280 „
1934. „	2,480.170 „
1935. „	2,533.059 „
1936. „	2,585.949 „
1937. „	2,638.838 „
1938. „	2,691.727 „
1939. „	2,744.617 „
1940. „	2,797.506 „

Prema podacima državnog statističkog ureda DFJ: Demografska statistika, serija II, sv. 2., str. 1. Beograd 1945. godine.

⁶⁾ Mijo Mirković, *Ekonomska struktura Jugoslavije 1918—1941. godine*, Zagreb, 1950. str. 21.

⁷⁾ URSSJ 1931—1933, *Izveštaj Izvršnog odbora III redovnom kongresu URSSJ u Sarajevu 15—16. XII 1934. g.* Beograd 1934, str. 17 i 19.

N a j m a n j e

1930. u mjesecu januaru	583.374
1931. u mjesecu januaru	572.005
1932. u mjesecu decembru	523.200
1933. u mjesecu januaru	482.449

U mjesecima najslabije zaposlenosti 1933. godine broj zaposlenih prema 1930. godini bio manji za preko 100.000 radnika, a u prosjek 1933. godine je broj zaposlenih bio za 110.203 radnika manji nego 1930. godini.

Broj zaposlenih radnika je vrlo teško precizno odrediti između ostalog i zbog vrlo velike fluktuacije. Tako, na primjer, u januaru 1931. godine u Središnjem uredu za osiguranje radnika (SUZOR) bilo je prijavljeno 538.373 radnika, a u maju iste godine 642.415. Za tako kratko vrijeme razlika u broju radnika koju navodi isti izvor je 104.042. U pojedinim godinama i mjesecima ta razlika je i veća. Koliko je fluktuacija velika, pokazuje i ovaj primjer: Na početku 1928. godine kod SUZOR-a bio prijavljen 493.501 radnik; u toku godine prijavljeno je novih 1.611.666 radnika, a odjavljeno je 1.541.015 radnika. Na kraju godine u SUZOR-u ostalo osiguranih 564.149 radnika. Iz ovog primjera se vidi da je u svakih 100 članova SUZOR-a došlo 285 novih prijavi, odnosno izlazi da je svaki radnik u toku godine tri puta mijenjao mjesto zaposlenja. Na više mijenjaju mjesto zaposlenja nekvalifikovani radnici i kvalifikovani radnici sa niskim primanjima želeći i na taj način da poprave svoj položaj. Bolje plaćeni radnici se teže odlučuju na promjenu mjesta zaposlenja, a ni poslodavci ne puštaju lako dobre majstore. S druge strane fluktuaciju uslovljava i nekontinuiran rad mnogobrojnih srednjih i sitnih preduzeća pa su radnici prisiljeni da se seljaju od preduzeća do preduzeća, od mjesta do mjesta. Fluktuacija je naročito velika u šumskim industrijskim preduzećima.⁸⁾

Nakon velike privredne krize, broj zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini se znatno povećava jer i privreda BiH u tom periodu doživljava izvjestan uspon, a zatim zastoj, što se tačno vidi i po broju zaposlenih kojih pred drugi svjetski rat po pojedinim godinama ima:⁹⁾

1936. godine u BiH je bilo 65.189 zaposlenih radnika
1937. godine u BiH je bilo 81.107 zaposlenih radnika
1938. godine u BiH je bilo 84.575 zaposlenih radnika
1939. godine u BiH je bilo 77.292 zaposlenih radnika
1940. godine u BiH je bilo 76.798 zaposlenih radnika

Za period o kojem je ovdje riječ zanimljivi su i drugi podaci karakteristični za radničku klasu BiH, a oni ujedno govore o bosansko-hercegovačkoj privredi uopšte. Približna struktura zaposlenih radnika BiH je ovakva:¹⁰⁾

⁸⁾ Vidjeti, Položaj radnika i sindikalni pokret u Jugoslaviji 1928—1930. godina, Beograd 1931, str. 41 i 42.

⁹⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za godine 1937, str. 4, 1938, str. 1 i 1939, str. 13 i 1940, str. 12.

¹⁰⁾ Radnički tjednik, Zagreb, br. 31/1941.

ZAPOSLENIH RADNIKA			
Grana djelatnosti	Oktobar 1937.	Oktobar 1938.	Septembar 1939.
Šumsko-pilanskih	22.277	23.699	20.691
Građevinskih	12.818	12.593	14.100
Metalskih	5.413	3.089	2.839
Saobraćaj	3.912	3.865	3.272
Kućna posluga	3.368	3.872	3.640
Opštinski rad.	2.914	3.144	3.682
Tekstilaca i šivača	4.232	3.845	3.198
Hemijskih i papirnih	2.558	2.323	2.390
Duhanski tvornič.	1.500	1.654	1.579
U K U P N O:	58.992	58.084	54.700

Kažemo približno, jer kao što se vidi ni u tabeli se ne nalaze podaci za rudare i željezničare, a i jedni i drugi su za bosanskohercegovačke prilike vrlo brojni, jer ih uvijek ima preko deset hiljada. Rudari i šumsko-pilanski radnici su i ranije, a i sada sačinjavaju oko polovine bosanskohercegovačkog radništva. Glavna Bratinska blagajna u Sarajevu za svoju teritoriju navodi da je broj ukupno zaposlenih radnika u rudarskim i topioničarskim preduzećima od 10.248 u 1934. godini stalno rastao tako da ih je 1939. godine bilo 20.691. To se može tumačiti otvaranjem novih rudnika i još više potražnjom ruda na tržištu, što uslovljava zapošljavanje većeg broja radnika.¹¹⁾

Broj punopravnih članova Bratinske blagajne u Sarajevu u vremenu od 1929. do 1939. godine je također rastao srazmjerno povećanju broja zaposlenih u ovoj branši.¹²⁾

U šumsko-pilanskoj, odnosno drvnoj industriji zaposleno je više radnika nego u rudarstvu, ali je taj broj vrlo kolebljiv, mijenja se svake godine, a i u jednoj godini su velike razlike između sezone sječe šume i ostalih mjeseci. Zbog toga u ovoj industrijskoj grani radi mnogo sezonskih radnika. U godinama pred rat u šumsko-pilanskoj industriji u Bosni i Hercegovini bilo je zaposleno:¹³⁾

¹¹⁾ Godišnji izvještaj Glavne bratinske blagajne u Sarajevu za 1939. Sarajevo 1940, str. 6.

¹²⁾ Prema istom izvoru, str. 15, postotak prirasta ili opadanja broja punopravnih članova Bratinske blagajne u Sarajevu od 1929. do 1939. godine izgledao je ovako:

1929	=	8.945
1930	=	9.568 prirast za 623 lica ili za 6,5%
1931	=	9.244 opadanje za 324 lica ili za 3,4%
1932	=	8.605 opadanje za 639 lica ili za 6,9%
1933	=	8.819 prirast za 214 lica ili za 2,4%
1934	=	9.031 prirast za 212 lica ili za 2,4%
1935	=	10.625 prirast za 1.594 lica ili za 11,7%
1936	=	11.320 prirast za 695 lica ili za 6,5%
1937	=	12.241 prirast za 921 lica ili za 8,1%
1938	=	18.409 prirast za 6.168 lica ili za 50,4%
1939	=	19.859 prirast za 1.450 lica ili za 7,8%

¹³⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za godine 1938, str. 6 i 1939, str. 8.

juli 1936. godine	19.975 radnika
juli 1937. godine	24.975 radnika
juli 1938. godine	26.004 radnika
juli 1939. godine	23.623 radnika

Oživljavanje poslova u ovoj industrijskoj grani poslije savlađivanja ekonomske krize, odnosno poslije ukidanja trgovačkih sankcija prema Italiji 1936. godine, trajalo je kratko — do izbijanja drugog svjetskog rata, pa se tako kretao i broj zaposlenih radnika u ovoj privrednoj grani. Počelo je povećavanjem 1936. godine, da bi u 1937. i 1938. godini dostiglo vrhunac, a sa 1939. godinom već počinje opadati, jer je usljed ratne psihoze, meteža i nesigurnosti na međunarodnim putovima smanjen izvoz našeg drveta, što se, logično, negativno reflektuje i na broj zaposlenih radnika u ovoj grani.

Za opštu predstavu o radništvu Bosne i Hercegovine važno je navesti podatak da je, prema jednoj globalnoj procjeni u BiH, omjer zaposlenih muškaraca i žena iznosio 85 : 15 u korist muškaraca, što jasno govori o položaju žene, njenoj nedovoljnoj emancipaciji itd., a istovremeno o specifičnom razvoju industrije Bosne i Hercegovine, gdje su se razvile one industrijske grane koje inače zapošljavaju mali broj ženske radne snage.¹⁴⁾

Sljedeća važna karakteristika radništva Bosne i Hercegovine je njegova mladost. Naime, oko 55 do 65% svih zaposlenih radnika u ovoj zemlji su neoženjeni i neudate, a to znači da su mladi radnici i radnice. Ovu činjenicu ističemo zbog toga što ona ilustruje nastojanje poslodavaca da zapošljavaju zdravu i jaku radnu snagu kako bi što manje gubili na bolovanja i odsustva, zatim i zbog toga što želimo istaknuti da su ti mladi radnici nosioci borbenog raspoloženja u radničkim sindikalnim i drugim organizacijama kada jednom u njih uđu. Oni su u najviše slučajeva oslobođeni brige za porodicu, djecu i dr., pa mnogo lakše ulaze u štrajkove, tarifne pokrete, lakše i brže prihvataju napredne ideje itd.

U Bosni i Hercegovini kroz cijeli period između dva svjetska rata postoji više vrlo krupnih preduzeća, kakve su željezare u Zenici i Varešu, državni rudnici u Kaknju, Brezi, Zenici, Kreki, Mostaru idr., solana u Tuzli, Željeznička radiona u Sarajevu, nekoliko pilana (Zavidovići, Drvar, Dobrljin, Turbe, Višegrad), destilacija drveta u Tesliću itd., što nije nevažna činjenica gledano sa stanovišta mogućnosti organizovanja radništva, vođenja tarifno-štrajkačkih akcija itd. Iz istog razloga treba napomenuti da kroz cijeli ovaj period u BiH postoje radnički centri u kojima je okupljen veliki broj radnika. Takvi su, na primjer, Sarajevo sa oko 20.000 radnika, Tuzla sa okolinom sa oko 6.000, Mostar sa oko 2.500, Zavidovići sa 3.000, Banja Luka sa 3.500, Zenica sa 6.000, Travnik sa 3.000 itd.¹⁵⁾ Iz ovog bi se mogao izvući zaključak da je najveći broj radnika u Bosni i Hercegovini gradskog porijekla,

¹⁴⁾ Vidjeti, dr Ahmed Hadžirović. Sindikalni pokret u Bosni i Hercegovini 1935—1941, Sarajevo 1972, str. 23, 24, 25, 26 i dr.

¹⁵⁾ Radnički tjednik, Zagreb br. 37/1941.

da je upućen na rad kao isključivi izvor egzistencije. Mora se, međutim, reći da je dobar dio zaposlenih radnika imao još neki izvor sredstava za život. Tu, prije svega, mislimo na siromašne seljake koji od vremena do vremena traže zaposlenje kao stalni ili sezonski radnici i tako nadoknađuju ono što im njihov mali komad zemlje nije mogao dati. Ti radnici najčešće se zapošljavaju u šumskim manipulacijama, na sječi šume, zatim na javnim radovima (gradnje puteva, pruga i sl.) i u građevinarstvu. To i jesu pored rudnika jedine industrijske grane gdje je ova nekvalifikovana radna snaga mogla u većem broju naći zaposlenje. U rudnicima je također bilo dosta ovakvih radnika, ali sa tendencijom ka prekidanju veze sa selom, jer su imali stalno zaposlenje i radničke stanove u blizini rudnika.

Kvalifikaciona struktura zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini je također jedan od elemenata koji se mora imati u vidu kada se govori o karakteru ili položaju bosanskohercegovačkog radništva. U većim gradskim centrima, kakvi su Sarajevo i Banja Luka, od ukupnog broja zaposlenih broj nekvalifikovanih radnika se kreće između 55 do 60%, a prosjek nekvalifikovanih radnika u cijeloj Bosni i Hercegovini je daleko veći, između ostalog, i zbog toga što su ovdje najrazvijenije baš one industrijske grane koje traže nekvalifikovanu radnu snagu u velikom broju (rudnici, šumsko-pilanska industrija). Ova činjenica je važna kada se ocjenjuje položaj radničke klase, a reflektuje se i na broj radnika u sindikalnim i drugim radničkim organizacijama i utiče na borbenost tih organizacija. Poznato je da nekvalifikovani radnici rijetko ulaze u sindikalne organizacije, a sezonski još rjeđe.

Jedno od veoma važnih mjerila položaja radnika je radno vrijeme. Po njegovoj dužini može se suditi kakva prava imaju radnici u određenom preduzeću, kako su nagrađeni, kakav je odnos poslodavca prema radnicima itd. Stalnim nastojanjem za produžavanjem radnog vremena poslodavci su željeli da radnika što bolje iskoriste, da od njega što više dobiju, a da mu istovremeno što manje daju. Produživanjem radnog vremena poslodavci su istovremeno postizali to da su zapošljavali manji broj radnika, a postizali su isti efekat. Radno vrijeme je dosta čest uzrok raznim radničkim akcijama, a njime su se na svojim kongresima i konferencijama bavile i radničke komore i sindikalni savezi.

Ne postoji tačna evidencija na osnovu koje bi smo mogli iznijeti prikaz tačnog stanja u raznim privrednim granama i preduzećima vezanog za radno vrijeme. Inspekcija rada u svojim izvještajima redovno konstatuje razne propuste, kao što su slaba evidencija o zaposlenoj radnoj snazi. U 1921. godini utvrđeno je da u 1.056 preduzeća u Jugoslaviji ne postoje radne knjige, u 1924. g. one ne postoje u 1.047 preduzeća, u 1925. g. u 267 preduzeća itd. Konstatuju se i razni drugi propusti i nedostaci, a što se tiče radnog vremena, situacija u zemlji je bila približno ovakva:¹⁶⁾

¹⁶⁾ Podaci prema: Danica Miljković, Radni dan u staroj Jugoslaviji, Beograd 1952, str. 35 do 46, 53 i 59.

Tokom 1919. i 1920. godine radno vrijeme u velikom broju preduzeća bilo je preko 8 časova dnevno i u ponekim mjestima dostizalo je i do 14 sati dnevno. Istina, nošeni revolucionarnim zbivanjima u svijetu i Evropi, i radnici Jugoslavije su u tome periodu uspjeli da ostvare zapažene rezultate među kojima je i uvođenje osmočasovnog radnog vremena u velikom broju preduzeća, naročito onim lociranim u velikim gradovima, ali je ta tekovina radničkih borbi bila kratkog vijeka. U godini 1921. stanje se nije mnogo izmijenilo. Pored preduzeća koja su morala raditi prekovremeno, kao što su električne centrale, vodovodi, fabrike šećera i sl. bilo je i mnogo drugih preduzeća koja su samovoljno uvodila prekovremeni rad, odnosno produžavala radno vrijeme. Jedan broj preduzeća je tražio i dobio saglasnost vlasti da pod određenim uslovima uvedu prekovremeni rad, ali ih je mnogo više koja su prekovremeni, odnosno produžni rad uvodila bez ičije saglasnosti i privole. Tako je samo u Beogradu 1921. g. 437 preduzeća uvelo takav rad bez odobrenja. Inspekcija rada je kažnjavala vlasnike preduzeća zbog toga (u Skoplju 66 kažnjenih, u Ljubljani 247, Novom Sadu 44, Splitu 115 itd.), ali očito da je riječ o simboličnim kaznama, jer se produžavanje radnog vremena bez saglasnosti vlasti jednako vrši. Istovremeno veliki broj preduzeća (u Sarajevu 35, Splitu 88, Ljubljani 132, Skoplju 40 itd.) podnio je zahtjev vlastima za produženje radnog vremena.

Mada je uskoro donesen Zakon o zaštiti radnika, ni u narednih nekoliko godina situacija se nije bitnije promijenila. Čak je, zahvaljujući baš Zakonu i njegovom paragrafu 6, porasla mogućnost legalnog produžavanja radnog vremena. Nejasnost Zakona i nedostatak pravilnog tumačenja pomenutog paragrafa omogućavali su široku primjenu svakojakih tumačenja od strane vlasnika preduzeća. Kontrola pravilnosti produženja radnog vremena (o kome su se izjašnjavali radnici) bila je znatno otežana, a to je išlo na ruku vlasnicima preduzeća. Prema nepotpunim podacima, u 1924. godini utvrđeno je 1.238 slučajeva (preduzeća) prekovremenog rada. U velikom broju preduzeća radnici su raznim pritiscima vlasnika bili natjerani da se izjasne za produženje radnog vremena bez naknade za prekovremene sate. Tako se stalno pogoršavao položaj radnika, koji pod prijetnjom otpuštanja sa posla u vrijeme privredne depresije izglasavaju produženja radnog vremena na 12, 14, pa, čak, i na 16 sati dnevno, kao što se to desilo 1924. g. u Sarajevu. U 1925. godini na području Bosne i Hercegovine evidentirano je više preduzeća koja rade sa produženim radnim vremenom. U oblasti Banja Luke evidentirano je 11 takvih preduzeća, u oblasti Sarajeva 10 itd.

Prosjek dužine radnog vremena po statistici za 1929. godinu pokazuje da je produženog rada bilo mnogo, ali se ne navode konkretni podaci u kolikom broju preduzeća, u kojim oblastima itd., kao što to nije učinjeno ni sa podacima za 1927. i 1928. godinu. Zanimljivo je da i u doba krize koja počinje sa 1929. godinom dugo radno vrijeme i dalje ostaje na snazi. Tu se ispoljava jedna od protivrječnosti kapitalističkog sistema: na jednoj strani vlada nezaposlenost i ističu se radnički zahtjevi za zavođenje 40 satne radne nedjelje, a na drugoj strani se produžava radno vrijeme za radnike koji su poslije velikih otpuštanja imali sreću

da ostanu u preduzećima. U cijeloj državnoj industriji radno vrijeme je 1930. godine iznosilo 10 časova a u fabrikama bombona je u 1930. god. iznosilo između 10 i 12 sati, u mlinskoj industriji i do 18 sati dnevno itd.

Ni u periodu koji je nastupio poslije krize nije bilo bitnijih promjena u pogledu radnog vremena. Naročito je u tom pogledu u lošem položaju bila tekstilna industrija. Teško je ocijeniti i sagledati sve slučajeve u kojima je radni dan radnika u industriji i rudarstvu dostizao njegove fizičke granice. Za kapitalistu je uvijek najvažnije mjerilo bilo njegov interes, a uslovi rada radnika su ga zanimali ukoliko su bili povezani sa nekim dobitkom. U najvećem broju preduzeća nije postojala pravilna evidencija o radnom vremenu, prekovremenim i noćnim satima zaposlenih radnika. Često nije bilo nikakve evidencije. Za period od 1920. do 1935. godine inspekcija rada je ustanovila nepostojanje bilo kakvog radnog reda u 7.317 slučajeva. Isto tako, ona je konstatovala da je u istom periodu u 7.714 preduzeća bio uveden prekovremeni rad bez ičije dozvole. Prekovremeni rad ili nije plaćen ili je plaćan samo djelomično u 3.054 preduzeća. U istom vremenskom razdoblju ustanovljeno je 5.917 slučajeva protivzakonitog noćnog rada i 4.500 slučajeva u kojima nije poštovano pravo nedjeljnog i godišnjeg odmora radnika.

Za kasniji period za područje Bosne i Hercegovine imamo podatke o posredovanju Radničke komore u Sarajevu u sporovima iz radnih odnosa. Radnička komora najčešće posreduje u sporovima koji nastaju između radnika i poslodavaca zbog neredovne isplate zarada, malih nadnica i neregulisanog ili dugačkog radnog vremena. Svi drugi sporovi su malobrojni. U toku 1937. godine Radnička komora je posredovala u 1.420 slučajeva. Posredovanja su vršena u Sarajevu, Banjoj Luci, Tuzli, Mostaru, Zenici i Foči, a odnosila su se na čitavu teritoriju komore. Najviše posredovanja tražili su građevinski radnici, a onda dolaze šumsko-pilanski radnici, kožoprerađivački, drvodjelci i dr.¹⁷⁾ U 1938. godini Komora je intervenisala u 1.456 slučajeva od čega 725 puta uspješno. Ove godine najveći broj posredovanja odnosio se na šumsko-pilanske radnike, zatim na fabričke radnike itd.¹⁸⁾ Pitanja radnog vremena, zarade, prekovremenog rada, otkaznog roka i poslovnih knjiga najviše su raspravljana u odjeljenju za posredovanje u sporovima iz radnog odnosa i u 1939. godini. Ukupno je posredovano 1.138 puta od toga 598 puta uspješno.¹⁹⁾ U 1940. godini Komora je posredovala u 1.516 slučajeva²⁰⁾.

Radnička komora je najviše posredovala kod nekvalifikovanih i sezonskih radnika koji su imali najmanju zaradu, a uz to bili najviše izloženi eksploataciji i zloupotrebama zakonskih propisa. Ova činjenica imala je svog odraza i u vođenju tarifnih i štrajkačkih akcija, u koje su ovi radnici često stupali bez obzira što ponekad nisu bili ni sindikalno organizovani. Njihovi spontani štrajkovi su rezultat revolta zbog položaja i situacije u kojoj su se nalazili.

¹⁷⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1937. g. str. 14.

¹⁸⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1938. g. str. 15.

¹⁹⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1939. g. str. 18.

²⁰⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1940. g. str. 26.

Stanje koje je vladalo u industriji, rudarstvu i zanatstvu u pogledu radnog vremena bilo je nepromijenjeno sve od 1918. do 1941. godine. Ono je sa većim ili manjim odstupanjima izražavalo uvijek ista nastojanja kapitalista, i to bez obzira na to je li bio period krize ili prosperiteta — da što više i što bolje iskoriste besplatni prekovremeni rad radnika.

Najčešće se, s pravom, kao osnovno mjerilo položaja radnika, uzima visina njegove zarade, njegova nadnica. Radničke nadnice se, međutim, češće iskazuju u prosjecima mjesečnim, godišnjim itd. tako da se rijetko iskazuje nadnica jednog trenutka, a isto tako iskazuje se prosječna nadnica za više struka zajedno, pa je onda još teže razlučiti radnike pojedine struke u određenom trenutku. Isto tako normalno je da se uz podatke o radničkim nadnicama navode i troškovi života za radnika samca, za radničku porodicu, kao i cijene artikala široke potrošnje. Zato ćemo i mi navoditi takve podatke i vezati ih međusobno. Izvjesnu poteškoću za prve godine poslije ujedinjenja predstavlja i to što se na području države u opticaju nalaze dvije različite monete, pa je ponekad nemoguće izvršiti preračunavanja i upoređivanje visine nadnice, njene realne vrijednosti itd. Ovo tim prije što i paritet kune i dinara uvijek i u svim dijelovima zemlje gdje se kuna nalazila u opticaju nije bio isti. Taj odnos je išao od 1:2 do 1:4 u korist dinara i vrlo je bio podložan promjenama. Isto tako vrijednost kune uoči rata 1914. i poslije rata 1918. do 1922. godine, do kada se ona nalazila u upotrebi u zemljama Jugoslavije koje su ulazile u sklop bivše Austro-Ugarske bila je vrlo različita, tako da su sva poređenja i preračunavanja dosta nesigurna ili ih je i nemoguće izvoditi. Zato se mi u ovom radu nismo ni upuštali u preračunavanja.

Upoređujući vrlo često 1914. godinu sa nekom od godina poslije prvog svjetskog rata, razne radničke institucije pokušavale su dokazati kako je položaj radnika poslije rata mnogo pogoršan. Pri tome je redovno ispuštano iz vida to da je zemlja ratom opustošena, da su mnoge fabrike i preduzeća uništeni, da je rat izvukao sve zalihe itd., i da poređenja ne mogu biti realna. Ipak, i takva poređenja su ponekad potrebna jer i pored svega što smo rekli bacaju bar malo svjetla na pitanje koje nas zanima. Zbog toga ćemo i mi navesti cijene osnovnih životnih potreština 1914. i 1919. godine u Bosni i Hercegovini radi sličnog poređenja.²¹⁾

Artikal	1914. god.	1919. god.	skuplje
brašno	0,30—0,36 K	3,60—5,60 K	12—15 puta
hljeb	0,40	3,80—5,60	10—15 „
so	0,24	2,50	10 „
mast	1,80	30.—	17 „
meso	1,40	14.—	10 „
pasulj	0,40	5.—	10 „
pirinač	0,50	16.—	32 „
kupus	0,16	4.—	25 „

²¹⁾ Glas Slobode, Sarajevo, br. 167/1919.

jaja	0,06	1.—	16	„
mlijeko	0,40	4.—	10	„
sir travnički	1,00	24.—	15	„
puter	2—3	60.—	20	„
kafa	3.—	48.—	16	„
petroleum	0,32	7,50	23	„
odijelo	40—80	1.000—2.000	20	„
cipele	8—20	400—600	30—40	„
košulje	3—4	100—120	30	„
gaće	2—3	70—80	30	„

Povećanje cijena svih artikala je vrlo očito i sigurno se na osnovu toga mogu izvlačiti određeni zaključci. Prema istom ovom izvoru radničke nadnice su od 4,56 do 10 kruna povećane na 12, do 20,25, a najbolje plaćenih radnika i do 40 kruna dnevno, što znači da je u ovom razdoblju nadnica povećana 4 do 5 puta, dok se povećanje cijena artikala široke potrošnje kretalo između 10 do 40 puta.

Jedna od struka sa dosta velikim brojem radnika je građevinarstvo. O opštem položaju građevinarskih radnika u BiH govori ova tabela:²²⁾

Mjesto	Radno vrijeme			Dnevna zarada u krunama		
	1914.	1919.	1920	1914.	1919.	1920.
Travnik	10	10—9	9—8	4	20	30
Derventa	10—11	10	10	4	25	40
Brčko	10	9	8	4	30	50
Banja Luka	10	9	8	4,50	30	40
Trebinje	10	9	8	4	20	30
Prijedor	10	9	8	4	55	40
Mostar	10	8	8	5	25	40
Sarajevo	10	8	8	6	27	48

Radnici su postigli da im bude skraćeno radno vrijeme u gotovo svim mjestima. Postigli su i povećanje nadnice, i to za nekoliko puta, ali se ono uvijek mora ravnati sa cijenama životnih namirnica i dr. prije nego se donese bilo kakav zaključak u pogledu položaja radnika, jer i ovako povećane nadnice su, upoređene sa cijenama, manje od onih prije prvog svjetskog rata.

Uvjerljiviju sliku položaja radnika u Bosni i Hercegovini poslije prvog svjetskog rata pružaju podaci koji govore o položaju šivačko-odjevnih radnika.²³⁾ Njima je plata u prosjeku povećana za 16,6 puta,

²²⁾ Isto, br. 131/1920.

²³⁾ Isto, br. 160/1920. Ovi radnici su tada imali:

struka	Prosječne nadnice		jula 1920.	povećano puta
	prije rata			
krojača	5.— K		105.— K	21
abadžija	3.— „		35.— „	11,6
terzija	3.— „		33.— „	11
modistkinja	2.— „		27.— „	11

a istovremeno su cijene osnovnih artikala za život porasle za 33,1 puta u prosjeku.²⁴⁾

Podaci koje navodi inspekcija rada potvrđuju sve ove podatke koje smo navodili prema radničkim listovima. Po statistici inspekcije rada cijene životnih potreba od početka prvog svjetskog rata do kraja 1921. godine poskupjele su u prosjeku za 48 puta, i to cijene životnih namirnica za 57 puta, a drugi izdaci za 39 puta. Predratne nadnice nekvalifikovanih radnika, prema ovom izvoru, iznosile su 2 do 3 krune (prosječno 2,5 k), kvalifikovani su imali 5 do 7 kruna (prosječno 6 k). Prosječne nadnice krajem 1921. godine iznosile su 55, odnosno 132 krune i bile su 22 puta veće od predratnih. Do početka oktobra 1922. godine odnos između cijena i nadnica još više se pogoršao na račun radnika tako da je tada (1922. g.) stvarna vrijednost radničke nadnice oko tri puta manja nego što je bila prije rata.²⁵⁾

Radnici različitih struka imali su i različite plate, pa se i to mora imati na umu kada se govori o položaju radnika uopšte. Evo jedne tabele o radničkim nadnicama sastavljene na osnovu podataka prikupljenih od radničkih sindikalnih organizacija u Sarajevu.²⁶⁾

ženski krojač	4.— „	40.— „	13,5 „
jorgandžija	3.— „	70.— „	23,3 „
bijelog rublja	2.— „	40.— „	20 „
šivačica	2.— „	45.— „	22 „

²⁴⁾ Isto. Evo uostalom, tabele cijena životnih namirnica u Sarajevu jula 1920. god.:

artikli	prije rata	jula 1920.	povećano puta
so	0,18 K	5.— K	27,5
mast	1,61 „	44.— „	27,6
crni luk	0,16 „	3,5 „	21,7
kupus	0,12 „	4.— „	33,3
pasulj	0,30 „	6.— „	20
grašak	0,40 „	6.— „	15
zelen	0,30 „	7.— „	23,3
krompir	0,10 „	2.— „	20
šećer	0,90 „	55.— „	61
kafa	2,50 „	45.— „	14
mlijeko	0,40 „	5.— „	12,5
jaja	0,05 „	1,20 „	24
sir	0,60 „	15.— „	25
crni hljeb	0,30 „	10.— „	33,3
bijeli hljeb	0,35 „	14.— „	40
cipele	15.— „	800.— „	53,3
odijelo	60.— „	4.000.— „	66,6
platno	0,50 „	35.— „	70
pivo	0,10 „	2.— „	20
stan	20.— „	40.— „	2
vino	0,80 „	28.— „	35
duhan	0,70 „	12.— „	17,2
šibice	0,01 „	1.— „	100

Da bi radnik ove struke u Sarajevu u julu 1920. godine živio isto kao što je živio pred prvi svjetski rat, iako znamo da je vrijednost novca varljiva a s njom i naša poredenja, trebao bi krojač da ima nadnicu od 170 kruna, abadžija od 102, terzija također od 102, modiskinja 68, ženski krojač 138, jorgandžija 102, šivač bijelog rublja 68 i šivačica 68 kruna, odnosno svakom od njih je dnevno nedostajalo 23 do 69 kruna.

²⁵⁾ Glas Slobode, Sarajevo, br. 41/1922.

²⁶⁾ Isto, br. 50/1922.

Radničke nadnice 30. novembra 1922. g.

Kategorija radnika	Najmanja	Srednja	Najviša
1. kvalifikovani rad.			
mehaničari	88 k.	160 k,	280 k.
mašinski bravari	96 „	160 „	220 „
građevinski bravari	96 „	160 „	220 „
limari	98 „	160 „	200 „
kovači	96 „	140 „	160 „
stolari	112 „	200 „	280 „
staklari	100 „	180 „	250 „
tapetari	140 „	180 „	240 „
tesari	160 „	240 „	400 „
zidari	216 „	256 „	352 „
kamenoresci	100 „	150 „	200 „
moleri	160 „	192 „	256 „
krojači	170 „	234 „	286 „
cipelari	60 „	160 „	220 „
opančari	40 „	100 „	160 „
pekari	95 „	140 „	190 „
tipografi	184 „	280 „	384 „
brijači	80 „	140 „	200 „
željezničari	88 „	125 „	160 „
rudari (kopači)	80 „	100 „	140 „
2. Pomoćni radnici			
pivarski	84 „	162 „	296 „
građevinarski	64 „	96 „	160 „
drvarski	68 „	90 „	140 „
pilanski	60 „	80 „	128 „
željezničarski	76 „	96 „	116 „
štamparski	64 „	145 „	170 „
ostali	60 „	100 „	160 „

Uz ove podatke navedene su i tabele cijena životnih troškova i tabele potrebne količine najnužnijih artikala u toku jednog mjeseca. Iz tabela proizilazi zaključak da su cijene životnih namirnica poskupjele dvostruko više nego što su povećane nadnice. Iz podataka o nadnicama naročito pada u oči slab položaj pojedinih struka, kao što je, na primjer, slučaj sa željezničarima i rudarima.

Kretanje nominalne najamnine zavisilo je od kretanja u privredi. Kako period od 1921. do 1925. godine predstavlja vrijeme stabilizacije i prosperiteta kapitalizma u kome čak dolazi do izjednačavanja uvoza i izvoza (1924. godine) u Jugoslaviji, ali se u toj godini već javljaju i znaci krize i zasićenosti pijaca, zanimljivo je pogledati kako se u tom vremenu kreću prosječna dnevna radnička primanja. Ponovo ćemo se poslužiti tabelom²⁷⁾.

²⁷⁾ Metodije Sokalovski, Najamnina u staroj Jugoslaviji, Beograd 1951, str. 19.

	Dnevna nominalna najamnina u godinama			
	1922.	1924.	1926.	1927.
1. zidari	54,82 din.	61,16 din.	58,52 din.	52,49 din.
2. tesari	53,28 din.	63,66 din.	54,20 din.	50,17 din.
3. limari	37,62 din.	43,95 din.	46,47 din.	46,25 din.
4. građ. bravari	35,21 din.	43,54 din.	41,46 din.	39,86 din.
5. mehaničari	40,62 din.	46,81 din.	45,95 din.	43,38 din.
6. moleri	38,75 din.	53,65 din.	49,65 din.	42,33 din.
7. kovači	42,13 din.	43,39 din.	40,61 din.	38,89 din.
8. stolari	42,26 din.	49,— din.	42,63 din.	37,68 din.
9. tapetari	44,56 din.	48,20 din.	42,80 din.	39,39 din.
10. kolari	40,73 din.	39,80 din.	36,28 din.	34,39 din.
11. mlinari	30,93 din.	33,65 din.	28,78 din.	27,68 din.
12. pekari	32,49 din.	38,75 din.	38,75 din.	32,75 din.
13. krojači	32,64 din.	34,99 din.	35,84 din.	31,68 din.
14. obučari	27,59 din.	28,74 din.	31,76 din.	26,53 din.
15. tipografi	58,23 din.	85,96 din.	94,40 din.	95,46 din.
16. brijači	18,58 din.	23,64 din.	19,46 din.	17,59 din.

Uočljivo je da se u tabeli nalaze podaci za zanatske radnike, a da nema podataka o rudarima, željezničarima, monopolskim radnicima, tekstilcima i drugim koji čine ogromnu većinu radništva, a čije su nadnice znatno niže od ovih koje se ovdje navode. Tako, na primjer, dnevna najamnina monopolskih radnika i radnica u Nišu, Sarajevu, Zagrebu, Ljubljani, Skoplju, Mostaru, Banjoj Luci i drugim mjestima, odnosno u cijeloj Jugoslaviji, kretala se između 8 i 30 dinara. Što je još gore, broj monopolskih radnika koji su imali nadnicu od 30 dinara bio je vrlo mali, jer su tu nadnicu mogli dobiti samo majstori i dugogodišnji monopolski radnici koji se ističu i kvalitetom i intenzitetom rada. Tako je prosječna nadnica monopolskih radnika, u stvari, najbliža iznosu od 15 do 20 dinara.²⁸⁾ Slično je u pogledu nadnica i kod ostalih struka koje se u tabeli ne navode. Inače, prosječna mjesečna plata radnika u Jugoslaviji 1922. godine iznosila je 841,20 dinara, 1924. godine 1.002,96 dinara, 1926. g. 964,32 dinara i 1927. god. 908,88 dinara²⁹⁾. I ovi kao i prethodni podaci pokazuju da su nadnice do kraja 1924. godine imale tendenciju porasta, a zatim slijedi period u kome one počinju opadati.

Grafički radnici su struka radnika koja je uvijek bila dosta dobro plaćena u odnosu na ogromnu većinu ostalih radnika. Njihove plate su redovno bile ili najviše od svih radnika ili vrlo blizu najvišim. Zbog toga njihova plata kao gornja granica može biti dobar pokazatelj položaja radnika uopšte.³⁰⁾

²⁸⁾ Radničke novine, Beograd, br. 44 i 91/1922.

²⁹⁾ M. Sokolovski, navedeni rad, str. 20.

³⁰⁾ Budimir Miličić, Grafički radnici Sarajeva 1903—1941. godine, rukopis, str. 22 navodi da je prosječna mjesečna najamnina grafičkih radnika Sarajeva u vremenu od 1919—1940. godine bila:

	Tipografi	Knjigovesci	Pomoćno osoblje
1919. g.	1.250 kruna	967 kruna	516 kruna
1921. g.	1.915 dinara	1.200 dinara	671 dinar

Odnos između nominalne i realne nadnice najbolja je ilustracija života radničke klase. Realna nadnica je direktno zavisna od cijena sredstava za život kao i od nominalne nadnice. Ako je, na primjer, nominalna nadnica ista duže vremena, a cijene životnih namirnica u tom vremenu padnu, onda je realna nadnica porasla, jer radnik za ugovorenu sumu novca može da kupi veću količinu sredstava za život. Obrnuto, ako cijene životnih namirnica i drugih nužnih potrepnina rastu, a nominalna nadnica se ne mijenja, tada je realna nadnica manja, pogoršavaju se uslovi života radnika i njegove porodice, opada njihov životni standard.

Pored realne i nominalne nadnice, mi najčešće upotrebljavamo podatke o prosječnoj nadnici koji najbolje omogućavaju sticanje opšte slike o položaju radnika. S druge strane, ovakvi podaci mogu stvoriti i krivu sliku o položaju radnika raznih privrednih grana. Naime, u raznim privrednim granama različito se penju i padaju primanja radnika, što zavisi od više faktora među kojima neki mogu biti presudni, kao što je ekonomski položaj privredne grane, činjenica da ona radi za izvoz ili samo za domaće tržište itd., a to se u prosjeku ne može vidjeti. Tako su, na primjer, primanja štamparskog radnika u BiH znatno veća od primanja pilanskog radnika, a to se u podacima o prosječnim nadnicama ne može vidjeti. Na iznošenje ovakvih podataka mi se odlučujemo zato što nismo željeli opterećivati rad podacima za svaku granu posebno, a onda ponovo iznositi prosjeke, a i zbog toga što želimo da prikazemo opšti položaj radnika.

Sudeći po raznim izvorima radničke i drugih provenijencija u vremenu od 1921. do 1926. godine, općenito uzevši, nominalna nadnica radnika je bila u porastu za 5 do 30%. Odmah se, međutim, mora reći da su cijene sredstava za život u istom periodu porasle za 100 do 350%, što znači da je zbog nesrazmjera između porasta nominalne nadnice i porasta cijena životnih namirnica realna nadnica bila u padu, a s njom i životni standard radnika i njegove porodice. Tako se, na primjer, u vremenu od januara 1921. g. do avgusta 1922. g. cijene životnih namirnica skočile u Srbiji i Makedoniji za 112%, u Bosni i Hercegovini za 350%, a u Sloveniji i više od 350%. Za isto to vrijeme nominalna nadnica u Srbiji i Makedoniji kretala se ovako: minimalna nadnica do Obznane iznosila je 14 dinara, a u avgustu 1922. g. 18 dinara, dakle porasla je za 4 dinara ili za 27%. Maksimalna nadnica do

1922. g.	1.667 do 2.083 dinara	1.240 "	725 do 929 dinara
1923. g.	2.204 "	1.779 "	1.006 do 848 dinara
1924. g. do			
1928. g.	2.465 "	1.909 "	1.251 "
1929. g.			
1934. g.	2.297 "	1.800 "	1.292 "
1935. g.	2.316 "	2.000 "	1.250 "
1936. g.	2.020 do 2.316 "	2.000 "	1.013 do 1.250 "
1937. g.	2.617 "	2.300 "	1.510 "
1939. g.	2.840 "	2.508 "	1.297 "
1940. g.	2.900 "	2.552 "	1.433 "

Obznane iznosila je 33 dinara, a u avgustu 1922. g. 40 dinara, tj. porasla je za 21%. Srednji porast nadnice iznosio je 24%, a cijene životnih namirnica, vidjeli smo, povećane su za 112%. Drastičniji je primjer Bosne i Hercegovine, gdje je za to vrijeme porast nominalne nadnice iznosio 20 do 30%, a cijene životnih namirnica su skočile za 350%, što predstavlja neobično veliki pad realne nadnice.³¹⁾

Odnos između nominalne nadnice i životnog minimuma može se prikazati i tabelom, kao što je ova u kojoj je prikazan taj odnos u vremenu od 1922. do 1927. godine upoređen sa 1914. godinom.³²⁾

Godina	Radnikova mjesečna nominalna plata bila je	Da nabavi iste količine životnih namirnica kao u 1914. g. nominalna plata bi trebala da iznosi din.	Prema tome, radniku je nedostajalo dinara
1914.	78,72	—	—
1922.	841,20	1.755,94	914,74
1924.	1.002,96	1.929,91	926,95
1926.	964,32	1.767,48	803,16
1927.	908,88	1.721,45	812,57

Nadnice radnika i cijene životnih namirnica, uglavnom, nikad nisu mirovale. Zato se ne može ništa zaključivati o položaju radnika, na primjer, u 1926. godini, a iznositi brojčane podatke iz 1924. godine. Koliko bi to poređenje bilo nesigurno, neka nam potvrdi ovaj primjer: ako 1924. g. uzmemo kao osnovu i obilježimo je sa 100, onda kretanje radničkih nadnica u sljedećih pet godina pokazuje ovaj odnos:³³⁾

zanimanje:	1925.	1926.	1927.	1928.	1929.
majstora bravara	100	90,5	75,4	60,3	67,9
tokara	100	100	85,1	58.—	76,5
kotlara	113,2	102	88.—	77,7	85,7
stolara	100	100	90	70	80
kovača	100	103,7	91,2	77,1	87,3
alatničara	105,2	105,2	94,7	73,6	89,4
strojnih bravara	100	100	80,9	70,7	72,3
lakirera	100	100	87,5	78,1	81,2
bravara	100	100	89,8	81,6	89
specijalisti	100,7	100,7	97,3	95	97,3
ložači	100	100	85,4	81,6	86,2
radnici	100	101,3	93,5	91,7	91,3
prosječna svi	100,8	100,3	93,4	82	85,4

Tabela pokazuje da se sa 1927. godinom nadnica počinje naglo obarati. U 1928. godini pad nadnica kulminira da bi 1929. g. počeo blagi uspon radničkih nadnica. Ipak stanje i 1929. godine je takvo da su tada nadnice za oko jednu četvrtinu bile manje nego 1924. godine.

³¹⁾ M. Sokolovski, navedeni rad, str. 24 i 25.

³²⁾ Isto, str. 25.

³³⁾ »O položaju naših željezničara«, Anketa radničkih kamora, Beograd s. a. str. 56.

Podaci o nadnicama i cijenama životnih namirnica su i najbolje mjerilo kada se govori o položaju radnika i istovremeno toliko ne-shvatljivi zbog stalnih promjena i zbog konstantnih razlika među pojedinim mjestima, zavisno od ponude i potražnje na tržištu, bogatstva kraja, veličine grada itd. Cijene osnovnih životnih namirnica u raznim mjestima Bosne i Hercegovine istog dana i godine se znatno razlikuju. Evo primjera za ovu tvrdnju:

Cijene životnih namirnica 1. 9. 1927. godine:³⁴

Artikal	Banja Luka	Drvar	Gornji Podgradci	Pale	Sarajevo	Sjetlina	Teslić	Turbe	Višegrad	Zavidovići
svinjsko meso	18	18	16	18	21	18	16	—	16	14
govedina	12	14	12	12	17	10	10	12	12	12
teletina	18	16	14	13	15	12	14	16	16	16
jagnjetina	16	12	12	16	12	12	14	14	16	16
krušno brasno	4,50	3,75	3,50	3	3	4,25	4,20	4,50	3,50	4,50
braš. za kuhanje	5,25	5	4,75	4,50	5	5,25	4,75	5	5,50	5
nula brašno	5,50	5,75	5,25	6	5,50	5,50	5,50	6	5,75	6
pirinač	8-12	12	12	12	12	10	10	8,80	10	12
kafa	48-50	48	48	50	50-65	50	52	43	50	56
šećer	17	16	13,50	16	17	16	14	16	18	16-18
mast	26	28	23	25	25	24	24	24	28	28
krompir	1,75	2	1,75	1,50	3	—	1,50	2	1	2
grah	3	3	2,25	4	2,50	4	2	2	3	2,50
kukuruzna brašno	2-2,50	2,50	2,50	3	2,50	2,75	4	2,15	2,50	2,50
mlijeka	3-4	4	3	4	3,50	—	2,50	4	4	4
jaja	0,75	0,75	0,50	1	1	—	1,50	0,75	0,75	1,50

Iz tabele se vidi da su cijene pojedinim artiklima vrlo različite, čak i u susjednim mjestima. Razlika u cijeni za pojedine artikle je čak 50%, što nije nevažno sa stanovišta ocjenjivanja položaja radnika, odnosno sve to govori koliko je teško biti precizan u ocjenjivanju položaja radnika u Bosni i Hercegovini između dva rata. Čak su i razlike u cijeni industrijskih prehrambenih artikala velike, iako su ti proizvodi bili gotovo kao državni monopol.

U želji da što približnije ocijenimo položaj radnika u zemlji, daćemo i tabelu nadnica po mjestima, tako da se ona može upoređivati sa tabelom cijena životnih namirnica, jer i ona se odnosi na isto vrijeme.³⁵

³⁴) Josip Beker, Položaj industrijskih radnika u Jugoslaviji, Izvještaj Općeg Radničkog Saveza Jugoslavije za god. 1926—1927, Zagreb 1928., str. 30 i 31.

³⁵) Isto, str. 74. Nadnice iznesene u ovoj tabeli odnose se na pilanske i drvodeljske radnike a u mjestima za koja se daju podaci tih radnika ima najviše ili su oni čak jedini radnici u mjestu, tako da podaci mogu dati realnu sliku položaja radnika u tim mjestima.

Plate u dinarima na dan

M i e s t o	Gateristi		Gat. pomoć.		Cirkular.		Bravari		Kovači		Brusači		Nadničari	
	najniža	najviša	najniža	najviša	najniža	najviša	najniža	najviša	najniža	najviša	najniža	najviša	najniža	najviša
Banja Luka	33	38	24	29,50	32	36	30,50	36,50	36	44	30,50	33,50	12	22,50
Drvar	32	40	24	28	28	32	30	32	40	50	40	50	10	22
G.Podgradci	24	37	20	25	25	30	26	40	20	33	20	25	14	22
Pale	—	44	27	29	32	34	—	45	—	30	—	35	20	25
Sjetlina	32	35	27	32	26	35	42	60	42	60	28	45	18	30
Turbe	23	34	16	24	20	28	25	38	24	45	28	38	8	18
Višegrad	20	40	20	26	19	30	24	44	24	44	19	48	16	20
Zavidovići	28	32	25,50	28	22,50	24	32	46,50	40	46,50	32	44	16	20
Belišće	33	37	29	33	31	37	35	40	37	40	33	38	21	28
Beograd	36	52	24	36	32	44	40	48	—	48	40	56	28	32
Đurđenovac	31	37,50	26	28	28	37,50	29,50	40,50	33,50	44	28	37,50	21	28
Karlovac	—	45,50	31	35,50	23	45,50	38	46	—	—	33,50	45,50	17	26
Mitrovica	40	45	32	35	45	48	40	42	—	40	40	44	15	28
Turopolje	26	36	22	28	20	30	35	40	32	38	32	40	18	26
Zagreb	50	56,67	40	44	44	48	60	64	56	64	56	64	32	48

Na osnovu ove tabele može se mnogo što šta uočiti i zaključiti. Odmah pada u oči vrlo velika razlika između kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. U tabeli su zapravo svi kvalifikovani radnici iskazani posebno, a nekvalifikovani su stavljeni pod naziv »nadničari«. Kako je ovdje riječ o šumsko-pilanskim preduzećima, gdje je apsolutno najveći broj baš nekvalifikovanih radnika, za ocjenjivanje položaja radnika u ovim mjestima je onda najvažnija rubrika »nadničari«. Među tim najbrojnijim radnicima najslabije su plaćeni radnici preduzeća »Ugar« u Turbetu svega 8 do 18 dinara na dan, a vrlo nisku startnu osnovu imali su i u Drvaru i Banjoj Luci. Zanimljivo je, kad se govori o nekvalifikovanim radnicima, istaći da su u Sjetlini i Palama »nadničari« bili najbolje plaćeni, znatno bolje nego isti takvi radnici u većim i jačim radničkim centrima kakvi su Zavidovići, Drvar Banja Luka i dr. I kod kvalifikovanih radnika se mogu praviti razna poređenja npr. u pogledu visine primanja u raznim mjestima, raspona između najniže i najviše plaćenih itd. Mjesta van Bosne i Hercegovine smo i naveli samo zato da bi se mogla praviti poređenja a i zbog zaključka o opštem položaju radnika. Od ovih mjesta jedino Zagreb odskače u pogledu visine nadnica, a sva ostala mjesta se uklapaju u prosjek u koji se mogu uključiti i bosanskohercegovačka mjesta.

Upoređujući radničke nadnice i cijene na tržištu, Zagrebačka radnička komora je napravila indeks mjesečnih troškova teoretskog minimalnog budžeta radnika samca i četvoročlane porodice. Prema tome indeksu, radniku je potrebno dinara:³⁶

	1914. juli	1930. decembar
za hranu radnika samca	26,64	301,16
za hranu porodice (4 člana)	73,92	903,48
za odijelo radnika	10,89	217,73
za odijelo porodice (4 člana)	28,31	566,09
za stan radnika samca	28,31	566,09
za stan porodice	18,00	400,00
za ogrev i osvjetljenje radniku	4,64	90,50
za ogrev i osvjetljenje porodice	9,28	181,00
razno za radnika samca	4,91	80,94
razno za porodicu	12,95	205,06
Ukupni troškovi samca	54,08	890,63
Ukupni troškovi porodice	142,46	2.255,33

³⁶⁾ Položaj radnika i sindikalni pokret u Jugoslaviji 1928—1930. godine, Izvještaj Uprave Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije II redovnom kongresu 27—28. septembra u Zagrebu, Beograd 1931, str. 37.

Muško odijelo je uzeto za godinu dana, kabanica za godinu i po, košulja i gaće na tri mjeseca, čarape na dva mjeseca, dva para cipela godišnje i jedan šešir. Za ženu i dvoje djece uzeto je dva puta po 80% od izračunatih potreba za muškarca.

U hrani obuhvaćene su namirnice koje su najjeftinije a koje kalorično i u vitaminima mogu da pruže ono šta nauka potvrđuje kao neophodan fiziološki minimum za pravilno razvijanje i održavanje čovječijeg organizma.

Kazano riječima, ono što je jula 1914. godine radnika samca koštalo 54,08 dinara, koncem 1930. godine je morao platiti 890,33 dinara, odnosno, potrebe svoje četvoročlane porodice jula 1914. godine radnik je plaćao sa 142,46 dinara, a decembra 1930. godine za to mu je trebalo 2.255,63 dinara.

Radničke zaštitne ustanove su redovno pratile podatke o visini radničkih nadnica, kao što su pratile i broj zaposlenih i osiguranih radnika. Kroz njihove mjesečne ili periodične izvještaje može se utvrditi kretanje nadnica i broja osiguranih, odnosno zaposlenih radnika.³⁷⁾

Stalni pad radničke nadnice u vremenu od 1926. do 1931. g. potvrđuju i podaci o broju radnika sa nadnicom do 20 dinara koji se stalno povećava, dok se broj radnika sa nadnicom do 30 dinara smanjuje. Također je smanjen broj radnika sa nadnicom većom od 48 dinara, a povećan broj onih koji imaju nadnicu do 48 dinara. Potrebno je ovdje napomenuti da su nadnice koje se kreću do 30 dinara uglavnom imali nekvalifikovani radnici, a one preko 30 dinara kvalifikovani radnici. U ovom razdoblju nadnice nekvalifikovanih radnika su od 30 imale tendenciju opadanja prema 20 dinara, a tako isto i nadnice od 48 i više dinara imale su tendenciju opadanja prema donjim granicama.³⁸⁾

U želji da dâ što približniju sliku o stvarnim radničkim nadnicama Zagrebačka radnička komora je iz najkarakterističnijih industrijskih grana odabrala 56 reprezentativnih preduzeća i za njih obradila podatke.³⁹⁾ Podaci pokazuju koliko su prosječno plaćeni radnici raznih

³⁷⁾ Tako je prema istom izvoru str. 38, u martu 1931. godine visina radničkih nadnica u Jugoslaviji bila:

I do 8 dinara bilo je	78.529 radnika
II od 8 do 9,60 dinara bilo je	4.163 "
III od 9,60 do 11,60 dinara bilo je	17.789 "
IV od 11,60 do 14 dinara bilo je	33.995 "
V od 14 do 16,80 dinara bilo je	40.353 "
VI od 16,80 do 20 dinara bilo je	44.847 "
VII od 20 do 24 dinara bilo je	41.246 "
VIII od 24 do 28, 80 dinara bilo je	49.804 "
IX od 28,80 do 34 dinara bilo je	61.331 "
X od 34 do 40 dinara bilo je	60.335 "
XI od 40 do 48 dinara bilo je	34.988 "
XII preko 48 dinara bilo je	111.147 "

Broj radnika koji se navode u prvoj rubrici sa nadnicom do 8 dinara odnosi se, u stvari, na šegrtе.

³⁸⁾ To potvrđuju ovi podaci:

	1926. god.	mart 1931. godine
do 20 dinara dnevno prosječno	20,50%	28,00%
do 30 " " "	26,66%	18,00%
do 48 " " "	28,17%	31,00%
preko 48 " " "	23,09%	22,00%

Položaj radnika i sindikalni pokret u Jugoslaviji 1928—1930, Izvještaj Uprave Ujedinjenog radničkog sindikalnog saveza Jugoslavije II redovnom kongresu, Beograd 1931, str. 38. U ovim podacima nisu među radnike sa nadnicom do 20 dinara ušli šegrti.

³⁹⁾ Isto, str. 39 i 40.

	Br. zaposlenih		Isplać. suma		Prosječna nadnica		
	Broj preduzeća	muških ženskih	muških ženskih		muških ženskih		
Gradevinarstvo	6	1.524	252	40.926	3.046	26.85	12,10

grana. Tako su najbolje plaćeni grafički radnici, zatim radnici zaposleni u industriji kože, pa u industriji metala, proizvodnji alkohola itd. Uočljivo je da su to, uglavnom, industrijske grane gdje je zaposleno relativno malo radnika. Najslabije su plaćeni radnici u građevinarstvu i drvnoj industriji, a to su opet grane u kojima radi mnogo radnika.

Stalni pad nadnica i pogoršanje položaja radnika vidljiv je iz svih podataka. Zbog mogućnosti poređenja i provjeravanja podataka navodimo istu tabelu nadničnih razreda za kraj 1933. godine, kao što smo ranije naveli za mart 1931. godine. Ove tabele omogućavaju da se na očiglednom primjeru posmatra pogoršanje položaja radnika.⁴⁰⁾ Upoređivanjem ovih podataka, vidimo da je krajem 1933. godine za oko 50.000 radnika sa nadnicom preko 48 dinara manje nego u 1931. godini. Zatim da je za oko 10.000 manje onih sa nadnicom od 40 do 48 dinara, za preko 20.000 manje radnika sa nadnicom do 40 dinara, za oko 14.000 manje onih sa nadnicom do 34 dinara itd. Broj radnika sa boljim nadnicama smanjuje se sve do šestog nadničkog razreda, a odatle počinju niže nadnice (dnevna primanja ne prelaze 20 dinara) kojih sada ima mnogo više nego ranije. Ovo su očigledni dokazi o pogoršanju položaja radnika.

Prosječna obezbijeđena nadnica u Jugoslaviji iznosila je:⁴¹⁾ u novembru 1930. godine 27,76 dinara, za 1931. godinu prosjek je bio 26,19 dinara, 1932. g. prosjek je 24,58, 1933. g. 23,22, a u maju 1934. godine samo 22,19 dinara. Znači, prosječna obezbijeđena nadnica je sve ova vrijeme u konstantnom padu.

Drvena industrija	3	4.151	603	123.428	9.591	29,73	15,90
Met. industrija	4	1.516	52	64.011	1.678	42,22	32,28
Kožna industrija	2	532	108	23.052	2.733	43,33	25,31
Tekstil. industrija	5	1.937	2.119	59.797	43.498	30,86	20,53
Grafička industrija	3	755	519	33.516	16.428	44,39	31,64
Hemijska industrija	4	3.380	467	109.117	11.337	32,28	24,28
Mlinska industrija	5	337	46	13.733	936	40,87	20,36
Šećerna industrija	1	1.040	403	40.798	10.410	39,23	25,83
Alkohol. industrija	3	418	91	17.171	2.499	41,08	27,47
Mesna industrija	1	260	56	8.080	1.862	31,08	32,25
Duhanska. industrija	2	25	191	864	6.117	35,39	30,89

⁴⁰⁾ Bogdan Krekić, Radnička nadnica, Beograd 1934, str. 7. navodi ovakve podatke:

Nadnični razred	Dinara	Radnika
I	do 8 dinara	65,277
II	8 do 9,60	4,569
III	9,60 „ 11,60	25,823
IV	11,60 „ 14,—	44,349
V	14,— „ 16,80	54,643
VI	16,80 „ 20,—	52,915
VII	20,— „ 24,—	40,843
VIII	24,— „ 28,80	44,505
IX	28,80 „ 34,—	47,528
X	34,— „ 40,—	39,273
XI	40,— „ 48,—	24,348
XII	preko 48,—	76,907
Prosječno	23,22	520,980

⁴¹⁾ Isto, str. 8.

Na teritoriji sarajevskog okružnog ureda za osiguranje radnika u isto vrijeme zabilježene su ove prosječne nadnice: 1931. godine 26,31 dinar, 1932. g. 23,89 dinara i juna 1933. godine 22,40 dinara. Upoređene sa jugoslovenskim prosjekom, ove nadnice radnika u Bosni i Hercegovini pokazuju da su ovdje radnici u 1931. godini imali nešto bolje nadnice od jugoslovenskog prosjeka, oli zato u 1932. i 1933. njihove prosječne nadnice padaju ispod jugoslovenskog prosjeka.

I najbrojnija branša radnika u Bosni i Hercegovini — drvodjeljski radnici — također je u ovo vrijeme stalno gubila na visini nadnica, i to kako specijalisti — majstori, tako i kvalifikovani i nekvalifikovani radnici.⁴²⁾

Krajem godine	Nekvalifikovani		Kvalifikovani					strugara
	na strugari	u šumi	stolari	metalci	specijalisti predradnici	nekvalifikovani	kvalifikovani	
1929.	22,49	30,38	39,53	44,—	58,—	25,54	48,10	28,10
1930.	19,08	23,50	32,—	36,14	49,70	20,89	42,73	22,92
1931.	16,45	21,71	28,60	27,—	38,—	16,89	29,92	15,44

Prosječna nadnica svih zaposlenih radnika u Bosni i Hercegovini u sljedećih nekoliko godina kretala se ovako:⁴³⁾

1935. godine	20,61 dinara
1936. godine	20,80 „
1937. godine	21,97 „
1938. godine	22,81 „
1939. godine	22,28 „
1940. godine	27,64 „

Znači, nadnica se od 1935. godine do kraja 1940. godine povećala za 7,03 dinara sukcesivno se povećavajući kroz sve ovo vrijeme. To stalno povećanje nadnica je prividno, jer koliko je radnik u našoj zemlji slabo plaćen može se vidjeti na primjeru radnika zaposlenih u industriji drveta Jugoslavije čija je satnica bila manja nego u većini evropskih zemalja. Prosječne satnice pilanskih radnika 1937. godine u Jugoslaviji i nekim zemljama Evrope iznosile su:⁴⁴⁾

⁴²⁾ Isto, str. 20.

⁴³⁾ Tabelu smo izradili prema podacima koje pružaju izvještaji OUZOR-a Sarajevo za 1935. godinu, str. 9. i 1938. g. str. 12, Jugoslovenskog lista, Sarajevo, br. 19/1938. i 74/1941. i Glas sindikalno organizovanih radnika, Zagreb, br. 35/1935, str. 6. Prema podacima Centralnog sekretarijata radničkih komora Jugoslavije koje navodi Glas sindikalno organizovanih radnika br. 2/1939. g. str. 2, izlazi, međutim, da radnici u Jugoslaviji godišnje, uzevši za bazu 1930. godinu, gube na nadnicama prosječno oko jednu milijardu dinara. Pri tome gubici radnika osiguranih kod okružnih ureda za osiguranje u raznim gradovima (Beogradu, Zagrebu, Sarajevu i Ljubljani) su različiti.

⁴⁴⁾ Četrdeset godina borbe drvodeljskih radnika, Beograd 1955, str. 100.

Zemlja	Dinara	Više ili manje nego u Jugoslaviji
Jugoslavija	2,75	—
Finska	4,07	+ 1,32
Švedska	11,55	+ 8,80
Danska	8,58	+ 5,83
Estonija	3,30	+ 0,55
Letonija	4,18	+ 1,43
Poljska	3,80	+ 1,05
Čehoslovačka	5,50	+ 2,75
Austrija	6,05	+ 3,30
Bugarska	3,46	+ 0,71

Mada se iz ovih podataka ne može vidjeti kolika je kupovna moć radnika u tim zemljama, razlike u visini nadnice su ipak tolike da nedvosmisleno upućuju na zaključak o niskom standardu naših radnika. Čak i radnici industrijski nerazvijenih zemalja od Jugoslavije imaju bolju satnicu, veća primanja.

U masi »prosječnih nadnica« i zajedničkih podataka za sve struke evo ipak i nekoliko podataka za pojedine grane: u 1936. godini mjesečna najamnina tekstilnih radnika iznosila je 125 do 300 dinara a radno vrijeme od 10 do 12 časova dnevno, radnika u ciglanama, kamenolomima i na javnim radovima 375 do 500 dinara za radno vrijeme od preko 12 časova dnevno, drvodjeljski radnici su imali 481,25 dinara za radno vrijeme od 12 i više časova dnevno, kvalifikovani građevinski radnici su imali 1.180 do 1.400 dinara za radno vrijeme od 8 časova dnevno, nekvalifikovani građevinski radnici su za isto radno vrijeme imali 475 do 600 dinara, molerski radnici su imali 1.125 do 1.575 dinara mjesečno za radno vrijeme od 9 časova dnevno, tipograf je imao 2.020 do 2.316 dinara za radno vrijeme od 7 do 8 časova dnevno, knjigovezac, 2.000 za osmočasovno radno vrijeme, a pomoćni grafički radnik je imao 1.013 dinara za radno vrijeme od 8 časova dnevno.⁴⁵⁾

Stalno povećanje nadnica koje smo vidjeli ranije u tabeli za period od 1935. godine pa dalje, u stvari je prividno, jer su cijene životnim artiklima porasle mnogo više nego što su porasle radničke nadnice. Skupoća je teško pogađala sve one koji žive od nadnice. Kako se kretala skupoća u ovom periodu, djelomično se može vidjeti na osnovu podataka o jednomjesečnoj potrošnji jednog člana porodice fabričkog radnika.

Odnos cijena pojedinih predmeta potrošnje po članu porodice u Bosni i Hercegovini:⁴⁶⁾

⁴⁵⁾ ABiH, BU, Pov. br. 1946/1936. i Pov. DZ. br. 5907/1936; Radničke novine, Beograd, brojevi 4, 17, 18 i 46/1936. Ovim izvorima koristio se Budimir Miličić u pomenutom radu na strani 25.

⁴⁶⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1940. godinu, str.9.

	Avgust 1939.	Januar 1940.	Novembar 1940.
1. ishrana	118,13	158,05	210,34
2. kućna kirija	39,29	39,95	42,17
3. ogrev	6,77	8,37	9,78
4. osvjetljenje	3,69	4,02	3,75
5. odijelo, rublje, tekstil	7,58	10,85	11,97
6. duhan, šibice	5,74	5,94	6,80
7. održavanje čistoće	3,17	3,54	5,06
8. obuća	4,22	6,02	8,42
9. gostionice i kafane	1,34	1,75	1,97
10. novine, pišaći pribor itd.	0,02	0,02	0,06
11. pošta, željeznica, tramvaj	0,17	0,17	0,17
12. socijalno osiguranje	8,17	8,17	8,17
13. porez, kuluk, takse	4,30	4,46	4,46
14. zabave, kino, pazarište	0,16	0,16	0,16
Sva potrošnja:	201,75	251,47	313,28

Jednomjesečna potrošnja jednog člana porodice fabričkog radnika u mjesecu novembru 1940. godine je prema ovom izvoru, a nemamo razloga da mu ne vjerujemo, veća za 111,53 dinara nego u avgustu 1939. godine i za 61,81 dinar u odnosu na januar 1940. godine. Prosječna nominalna nadnica za isto to vrijeme porasla je za svega 4,22 dinara. To znači da su mjesečni prihodi radničke porodice (četiri člana od kojih je jedan zaposlen) u mjesecu novembru 1940. godine za 109,12 dinara veći nego u avgustu 1939. godine, ali su zato troškovi potrošnje ove porodice u istom periodu narasli za 446,12 dinara.

Skupoća se naročito evidentno ispoljila u 1940. godini. Do tog vremena još je nekako i održavana ravnoteža nadnica i cijena na tržištu zahvaljujući uglavnom niskim cijenama poljoprivrednih proizvoda. Nadnice jesu zaostajale, ali je to zaostajanje sve do kraja 1939. godine, odnosno do početka 1940. godine bilo blago. Od tada se odnos počinje naglo mijenjati. To se vidi iz ovih primjera. Dok su za nepunu 1937. godinu radničke nadnice u BiH povećane za 17%, cijene životnim namirnicama su skočile za oko 27%⁴⁷⁾. Naprotiv, od avgusta 1939. godine, do oktobra 1940. godine cijene životnih potreba porasle su za 49,68%, a u isto vrijeme nadnice radnika povećane su samo za 13,12%⁴⁸⁾. U ovom periodu (avgust 1939 — juli 1940. god.) odnos nadnica i skupoće kretao se po mjesecima:⁴⁹⁾

	Nadnica	Skupoća
avgust 1939.	100	100
septembar 1939.	100,25	101,44
oktobar 1939.	101,40	102,18

⁴⁷⁾ Jugoslovenski list, Sarajeva, br. 261/1937.

⁴⁸⁾ Glas saveza radnika i seljaka, Sarajevo, br. 3—4/1940.

⁴⁹⁾ Izvještaj Radničke kamore u Sarajevu za 1940. godinu, str. 12.

novembar 1939.	100,89	113,72
decembar 1939.	100,59	114,97
januar 1940.	99,82	124,23
februar 1940.	100,81	126,—
mart 1940.	102,56	127,81
april 1940.	105,50	132,86
maj 1940.	109,34	138,79
juni 1940.	113,52	136,35
juli 1940.	117,96	137,16

Mislimo da je zanimljivo pogledati kako se u isto vrijeme u Bosni i Hercegovini kretao broj radnika i koliko je iznosila njihova prosječna nadnica.⁵⁰⁾

	Broj radnika	Nadnica
avgust 1939.	80.807	23,43
septembar 1939.	74.170	23,49
oktobar 1939.	74.779	23,76
novembar 1939.	77.385	23,64
decembar 1939.	68.104	23,57
januar 1940.	56.765	23,39
februar 1940.	56.658	23,62
mart 1940.	64.017	24,03
april 1940.	71.708	24,72
maj 1940.	75.725	25,62
juni 1940.	80.602	26,60
juli 1940.	76.798	27,64

Porast cijena životnih namirnica naročito je primjetan od vremena izbivanja drugog svjetskog rata pa dalje, do polovine 1940 godine. Iznijećemo ovdje cijene onih artikala koje mora da troši svaka porodica. U Bosni i Hercegovini su se te cijene kretale ovako:⁵¹⁾

Artikli	Avgust 1939. po jednom kilogramu	April 1940. dinara
brašno	2,40	3,75
hljeb crni	2,94	4,—
pirinač	7,—	12,—
pasulj	3,25	8,—
makaroni	7,—	8,50
mast	16,—	20,—

Jugoslavenski prosjek cijena istih ovih artikala bio je:⁵²⁾

	1. IX 1939.	1. I 1940.	1. VI 1940.	Poskupljenje
kruh crni	2,50	2,50	3,50	40%
groh	2,60	3,60	5,40	53% (103%)
brašno	2,30	2,90	3,65	59%
riža	5,90	8,40	8,80	49%
tjestenina	4,25	4,90	6,25	46%
mast svinjska	14,35	16,—	18,35	28%

⁵⁰⁾ Isto, str. 13.

⁵¹⁾ Sarajevski grafičar, Sarajevo, br. 1/1940, str. 7. Istovremeno cijena krompiru je sa 1 poroslo na 3 dinara, govedem mesu sa 8 na 14, ovčijem sa 6 na 12 din. itd.

⁵²⁾ Radnički tjednik, Zagreb, br. 9/1940. I neki drugi artikli koji se ne pominju u ovoj tabeli bilježili su osjetnu porast cijena u ovom vremenu. Tako je cijena kukuruzu poraslo za 69%, grašku za 50%, ulju za 46%, maslacu za 45% itd.

Upoređujući podatke za ovih šest artikala koji se nalaze u obadvije tabele, može se vidjeti koliko je skupoća u Bosni i Hercegovini veća od jugoslovenskog prosjeka cijena za iste artikle i u isto vrijeme.

Kada se sagledaju svi ovi podaci, izlazi da ipak najuvjerljivije djeluju oni koji govore o realnoj vrijednosti nadnice u 1935. godini i prvim mjesecima 1940. godine.⁵³⁾

	Realna nadnica	Indeks
godina 1935.	20,61 dinar	100
januar 1940.	13,93 dinar	67,59
februar 1940.	13,87 dinar	67,29
mart 1940.	13,91 dinar	67,49
april 1940.	13,77 dinar	66,78
maj 1940.	13,66 dinar	66,26
juni 1940.	14,43 dinar	70,03
juli 1940.	14,91 dinar	72,34

Nominalno, nadnica je od 1935. godine do polovine 1940. godine znatno porasla. Realno, vrijednost radničke nadnice je opala. Nominalno, nadnica radnika u BiH je u ovom vremenu (1940. g.) veća za 7,04 dinara nego što je bila 1935. g., ali je njena stvarna vrijednost za oko 6 dinara manja nego što je bila 1935. godine.

Podaci koji govore o odnosu nominalne plate i izračunatog životnog minimuma su također interesantni i vrijedni za ocjenu položaja radnika. U vremenu od 1930. do 1935. godine odnos prosječne nominalne plate i troškova životnog minimuma za radnika samca i za porodicu od četiri člana bio je:⁵⁴⁾

Godina	Prosječna mjesečna nominalna plata	Troškovi životnog minimuma za radni- ka samca	Mjesečni troškovi životnog minimuma za porod. od 4 člana	Nedostajalo mjesečno za ishranu po- rodice rud. radnika	Nedostajalo mjesečno za ishranu po- rodice indu- strij. radnika
	dinara	dinara	dinara	dinara	dinara
1930.	788,14	890,33	2.255,63	1.467,49	1.304,37
1931.	773,48	835,86	2.119,55	1.346,07	1.220,35
1932.	674,—	729,97	1.842,74	1.168,74	1.040,88
1933.	650,12	639,88	1.621,21	971,09	853,08
1934.	650,12	615,27	1.554,07	903,95	838,53
1935.	651,83	628,41	1.599,24	947,41	905,25

⁵³⁾ Izvještaj Radničke komore u Sarajevu za 1940. godinu str. 13.

⁵⁴⁾ Tabelu smo sastavili na osnovu podataka iz knjige Bogdana Krekića, Radnički štrajkovi 1936, Beograd s. a. str. 31 i Metodije Sokolovski, navedeni rad str. 58.

U periodu koji je nastupio poslije ovog, u vremenu od 1937. do 1940. godine nominalna plata radnika nije bila dovoljna da mu obezbijedi životni minimum, i to ni radniku pojedincu, a pogotovu njegovoj porodici. Nešto o tome može se vidjeti iz sljedećeg pregleda.⁵⁵⁾

Godina	Prosječna mjesečna plata dinara	Cijene životnog minimuma za porodicu od 4 člana dinara	Nedostaje dinara
1937.	591	1.996,50	1.405,50
1938.	615	2.207,29	1.592,29
1939.	631	2.239,66	1.608,66
1940.	795	2.664,75	1.869,75

Isto tako mjesečna prosječna plata nije mogla zadovoljiti ni životni minimum radnika pojedinca. Taj minimum za radnika samca iznosio je 1937. godine 771 dinar, a prosječna nominalna plata 591 dinar. Sličan odnos vladao je i u ostalim godinama.

Naročito je odnos prosječne nominalne plate prema izračunatom životnom minimumu bio nepovoljan za radnike nekih privrednih grana. Izražen procentima taj odnos za industrijske, rudarske i šumske radnike izgledao je ovako:⁵⁶⁾

Godina	Kod industrijskih radnika	Kod rudarskih radnika	Kod šumskih radnika	Na osnovu prosječne obezbijedene nadnice
1935.	43,64	41,59	29,45	41,46
1936.	44,70	41,97	29,65	41,10
1937.	44,—	40,58	36,16	40,03
1938.	43,20	38,72	—	39,34

Iz pregleda se vidi kakav je bio životni standard radničke porodice. Svi ovi radnici, prema pokazateljima kojima se služimo, nisu mogli obezbijediti svojim primanjima ni 50% troškova životnog minimuma, a šumski radnici čak ni 30%.

Treba se podsjetiti da oko dvije trećine svih radnika, zaposlenih u Bosni i Hercegovini, čine upravo radnici ovih grana, što nas upućuje na jasan zaključak o položaju radnika u ovoj zemlji. Mora se, međutim, naglasiti da su standardi na osnovu kojih je izračunavan ovaj životni minimum vrlo visoki, vjerovatno predstavljaju evropsko mjerilo. Zato poređenja na osnovu tih standarda ne pružaju baš pravu sliku, nego ih treba uzimati kao pokazatelj više u nastojanju da se sa što više strana osvijetli položaj radnika u Bosni i Hercegovini. Sasvim je izvjesno da su naši radnici i njihove porodice našli neki drugi izvor prihoda dok su uspjeli opstati. Taj njihov izlaz bio je skopčan sa neishranjenošću, bolestima, svakovrsnim odricanjima itd., što se može pratiti kroz podatke o dužini života radnika i članova njihovih porodica, bolestima koje su gotovo isključivo postale radničke itd.

⁵⁵⁾ M. Sokolovski, pomenuti rad, str. 80.

⁵⁶⁾ Isto, str. 61.

Atak na nadnice radnika i plate radnika i namještenika vrši se na dva fronta. Jedan je svakodnevni svima poznati napad direktno usmjeren na sniženje nadnica i plata koje vrše poslodavci i vlasnici preduzeća na taj način što žele smanjiti sumu novca koju direktno daju radniku u ruke. U vremenskom rasponu od dvadesetak godina koji ovdje pratimo vidjeli smo kako se taj dio radničke nadnice koji inače služi za podmirenje nasušnih potreba radnikovih i članova njegove porodice smanjuje i iznosi jednu četvrtinu, negdje za jednu trećinu, a negdje čak i za polovinu manje od nadnice koju je radnik dobivao na početku perioda o kome se govori. Pored ovog nastojanja, manje je poznato nastojanje poslodavaca, pa i organa vlasti da smanje davanja koja idu za razne vidove radničkog osiguranja (u bolesti, starosti, nesreći, nezaposlenosti i dr.) To je, u stvari, drugi dio radničke nadnice. Jedan je onaj što on dobija na ruke kao svoju zaradu, a drugi je ovaj koji se daje za slučaj bolesti, starosti, smrti, nezaposlenosti. Taj socijalizovani dio radničke nadnice stvaraju zajednički poslodavac dijelom svog ulaganja i radnik dijelom koji odvađa od onoga što je već primio kao svoju platu ili nadnicu. U vrijeme kad je radnicima bilo najteže, u vrijeme ekonomske krize (1929—1933), bilo je prijedloga čak i od radničkih sindikata, doduše takozvanih »nacionalnih«, da se obustavi plaćanje prinosa za radničko osiguranje, pa da se ono i ukine ako nema drugog rješenja, samo da se od radnika ništa ne odbija. Dobar dio poslodavaca je bio odmah spreman da prihvati ovu soluciju, jer je inače bio za to da se smanje njegova davanja za radničko osiguranje. Ipak do toga nije došlo. Socijalizovani dio radničke nadnice i namješteničke plate smanjen je automatski, jer su u toku posljednjih godina smanjene i nominalne i realne radničke nadnice. Socijalizovani dio predstavlja, u stvari, jedan određeni procenat nadnice. Procenat se, doduše, nije smanjivao, ali je ukupni iznos socijalizovanog dijela nadnice manji, jer je manja suma a i vrijednost ukupnog iznosa radničkih nadnica.

Braneći i neposredni i socijalizovani dio svoje nadnice i plate, radnici su s punim pravom nastojali da povećanje svojih prihoda postignu i na taj način što će na poslodavce prevaliti sve poreze koji terete nadnicu. Radnici su nastojali da bar onaj dio njihove nadnice koji predstavlja neophodni minimum za egzistenciju bude oslobođen svih poreza. Time su željeli postići to da kako tako »preveslaju makar i na goloj dasci«, kroz teške uslove života u kojima su živjeli. Kako su već jednom postali žrtva i od svojih nadnica morali plaćati više doprinosa nego što poslodavci plaćaju, radnici su nastojali da to bar postane obrnuto, da poslodavci od svojih viškova ili povećaju nadnice ili da oni snose veći dio plaćanja za osiguranje radnika.

Socijalizovani dio nadnice, u stvari, predstavlja buduću radničku ishranu, to je ona rezerva iz koje će radnik crpiti kad bude nesposoban za privređivanje. Zato ovaj dio nadnice ne smije ulaziti u kalkulacije o kupovnoj moći radnika, o njegovoj prosječnoj plati itd. Nadnica radnika je samo ono što njemu ostane čisto u ruci poslije svih odbitaka za razna obavezna socijalna osiguranja i fondove kao i neposrednih odbitaka za javne dažbine. Samo taj dio može da služi radničkoj prehrani. On treba da je što veći radi obezbjeđenja normalnog trajanja

života radnika, a socijalizovani dio na drugoj strani mora da bude veći radi obezbjeđenja u bolesti, iznemoglosti i starosti. I jedan i drugi dio radničke nadnice može biti utoliko veći ukoliko javne dažbine i to posredne i neposredne ostanu u razumnim granicama i pravedno opterete sve građane prema imovinskom stanju i prihodima.

U ocjeni položaja radnika vrlo važan faktor je zaposlenost. U pravilu, što je veći broj nezaposlenih radnika, položaj zaposlenih je teži. Zaposlenim radnicima stalno prijete opasnost da ostanu bez posla, i to jako utiče na njihove odluke o ulasku u štrajk, o isticanju zahtjeva za povećanje plate itd., jer poslodavac u takvoj situaciji uvijek ima mogućnost da na njihovo mjesto dovede druge radnike koji će možda raditi i za nižu dnevnicu nego što su oni imali. To je naročito važno za nekvalifikovane radnike.⁵⁷⁾

Prateći uticaj nezaposlenosti na položaj radnika, sarajevska radnička komora je formirala anketnu komisiju koja je ispitujući ovu pojavu došla do sljedećih pokazatelja vezanih za padanje radničke nadnice sa porastom broja nezaposlenih:⁵⁸⁾

Godina	Kvalifikovani radnici		Nekvalifikovani radnici		Namještenici		Obični radnici	
	Nezaposleni	Nadnica	Nezaposleni	Nadnica	Nezaposleni	Nadnica	Nezaposleni	Nadnica
1930.	100	100	100	100	100	100	100	100
1931.	143,9	96,1	134	92,3	149	90,9	106	94,4
1932.	193,7	86,3	208	81,5	269	87,5	210	85,9
1933.	283,7	69,8	338	62,76	470	61,3	302	63,08

Broj nezaposlenih radnika se u 1933. godini povećao za oko tri puta, a namještenika za oko pet puta. Nominalna nadnica i kvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika pala je u isto vrijeme za oko 40%.

Iako je ekonomska kriza prošla i zaposlenost stalno rasla, tek u maju 1936. godine je indeks zaposlenosti prešao nivo iz 1929. godine i iznosio 103,5 ako se 1929. uzme kao indeks 100.⁵⁹⁾ Broj nezaposlenih radnika u ovo vrijeme kreće se u zemlji od 500 do 600 hiljada i igra vrlo značajnu ulogu u ocjeni položaja radnika uopšte. Uz ovaj podatak o broju nezaposlenih treba dodati još jedan da od 4,327.258 katastarskih posjednika u Jugoslaviji, njih 2,981.906 imaju jedva dva hektara zemlje⁶⁰⁾. Ovi sitni posjednici ne mogu se prehraniti prihodima od zemlje i prinuđeni su tražiti neku, makar privremenu i povremenu zaradu na drugoj strani. Samo u Bosni i Hercegovini, prema statističkim podacima, 60% seljaka, što čini oko polovine svih stanovnika, moralo je 8 mjeseci u godini kupovati žito za prehranu, a mogli su ga kupiti samo novcem koji su morali negdje zaraditi.⁶¹⁾

⁵⁷⁾ Vidjeti: Bogdan Krekić, Radnička nadnica, Beograd 1934, str. 75—77.

⁵⁸⁾ M. Sokolovski, pomenuti rad, str. 79.

⁵⁹⁾ ASFRJ Beograd, fond Milana Stojadinovića 1/229, fasc. 22.

⁶⁰⁾ Dr Ivan Ribar, Politički zapisi, Beograd 1951, knjiga III str.142.

⁶¹⁾ Glas sindikalno organizovanih radnika, Zagreb, br. 38/1939. str. 4.

S druge strane, veliki broj radnika svojim prihodima nije mogao podmiriti ni oko 50% životnih potreba⁶²⁾ ne računajući u ovaj broj radnike i radnice ispod 18 godina, kojih je u Jugoslaviji bilo 69.042, a koji su imali nadnicu do 8 dinara.⁶³⁾ Među radnike koji nisu mogli podmiriti ni polovinu svojih potreba u Bosni i Hercegovini su spadale radnice u tekstilnoj industriji. Njihova početna dnevnicu iznosila je krajem 1935. i početkom 1936. godine 5 dinara, a najsposobnije i najiskusnije radnice, koje rade na akord, ne zarade više od 20 dinara dnevno. U ovoj industrijskoj grani na 5.000 dinara vrijednosti izradene robe samo 250 dinara ili 5% odlazi radnicima na ime zarade.⁶⁴⁾ Zatim tu dolaze radnici u industriji gume i kože za koje se smatra da imaju najnižu prosječnu obezbijeđenu nadnicu u Bosni i Hercegovini koja iznosi 11 dinara,⁶⁵⁾ i radnici na javnim radovima, kao što su, na primjer, građevinarski radnici na izgradnji pruge Bihać—Knin, koji za 10-satno radno vrijeme dobiju 6—13 dinara dnevno⁶⁶⁾. Najbolje su plaćeni, to smo ranije i u tabeli vidjeli, grafički radnici, ali njih je, u odnosu na druge slabije plaćene struke veoma malo, pa se njihove relativno dobre nadnice gube u prosjecima⁶⁷⁾. Sa stanovišta interesa radničke klase, ni Uredba o utvrđivanju minimalnih nadnica, zaključivanju kolektivnih ugovora, pomirenju i arbitraži, donesena 13. februara 1937. godine, ne postiže željeni efekat.⁶⁸⁾ Uredba to nije postigla iz više razloga. Prvo, nije donesena onda kada su to radnici zahtijevali, odnosno kada je njima usljed privredne depresije bila najpotrebnija. Drugo, Uredba ne samo da određuje veoma nisku osnovicu radničke nadnice nego donosi i maksimalne granice i odredbe oko sklapanja i zaključivanja kolektivnih ugovora, što sputava radničku inicijativu da sami borbom i štrajkovima poprave svoj položaj. Treće, možda i najgore, ili najvažnije, je to što je čitave privredne grane nisu primjenjivale, odnosno nisu kažnjavani oni koji krše odredbe Uredbe.

Minimalne nadnice propisane Uredbom u 1938. i 1939. godini su cijenama na tržištu bile daleko prevaziđene, pa je Ministarstvo socijalne politike i narodnog zdravlja u Beogradu donijelo odluku o promjeni njene visine. Na ovakvu odluku Ministarstva uticalo je više razloga među kojima su najvažniji pritisak javnosti brojni radnički zahtjevi usmjereni u tom pravcu. Promjena je uslijedila 9. septembra 1940. godine, a sastojala se u tome što je Ministarstvo odredilo da minimalna satnica u mjestima iznad 5.000 stanovnika ne može biti manja od 4 dinara, a u mjestima ispod 5.000 stanovnika ispod 3,60 dinara.⁶⁹⁾ Međutim, i poslije ove dopune, bilo je isto kao i poslije donošenja Uredbe slučajeva

⁶²⁾ Glas saveza radnika i seljaka, Sorojevo, br. 2—4/1940. navodi podatke da 41% zaposlenih radnika nije moglo podmiriti svojom platom ni polovinu svojih životnih potreba.

⁶³⁾ Radnički tjednik, Zagreb, br. 3/1940. str. 6.

⁶⁴⁾ Jugoslovenski list, Sarajevo, br. 3/1936.

⁶⁵⁾ Isto, br. 67/1938.

⁶⁶⁾ Isto, br. 109/1936. i 243/1936.

⁶⁷⁾ Isto, br. 67/1938.

⁶⁸⁾ Uredbom je određena osnovica za radničke nadnice u visini od 16 do 18 dinara.

⁶⁹⁾ Jugoslovenski list, Sarajevo, br. 214/1940.

kršenja i nepridržavanja zakonskih mjera, odnosno mnogobrojnih radničkih žalbi inspekcijama rada da se ovaj ili onaj poslodavac ne drži propisa, da su satnice i nadnice niže od propisanih itd.

Završavajući ovaj prikaz položaja radnika u Bosni i Hercegovini između dva rata, želimo da iznesemo još samo nekoliko podataka koji također na svoj način uvjerljivo govore o ovom pitanju. U toku 1934. godine Radnička komora i Javna berza rada u Sarajevu provele su jednu vrlo opsežnu anketu kod radnika grada Sarajeva ispitujući nezaposlenost i njene uzroke, stambene prilike radnika, ishranu, odijevanje, zaduženost itd. Tom prilikom prikupljeni su vrlo interesantni podaci, naročito kada je riječ o stambenim prilikama radnika. Tako je ustanovljeno da od 18.076 radničkih porodica koje imaju 58.023 člana 76,90% stanuje u prizemlju, 4,63% u podrumu i na tavanu, a svega 18,46% njih stanuje na spratu. Stanovi u kojima stanuju radnici i njihove porodice su u pravilu mračni i tijesni. Od svih radnika, obuhvaćenih anketom a koji imaju porodicu, 35,48% raspolaže »stanom« od jedne sobe, a 53,87% imaju stan od sobe i kuhinje.⁷⁹⁾ To znači 89,35% radničkih porodica u Sarajevu stanovalo je u stanu sa samo jednom sobom, a 35,48% njih nije imalo ni kuhinju. Drugim riječima, to znači da je najveći dio radničkih porodica u jednoj prostoriji obavijao sve životne potrebe i to zajedno braća, sestre, braćni drugovi, mala djeca, starci itd. To dalje znači da je najveći broj njih bio lišen odmora poslije rada, njege u bolesti, dobrog noćnog počinaka i osnovnih higijenskih uslova života. Može se pretpostaviti da su i u drugim mjestima Bosne i Hercegovine stambene prilike radnika bile slične ili nešto malo bolje zbog manjeg priliva radnika, njihovog manjeg broja itd.

Pišući ovaj prikaz položaja radnika, željeli smo da on posluži kao osnova za objašnjavanje političkog i sindikalnog organizovanja radništva Bosne i Hercegovine i njegove borbe za poboljšanje ekonomskog, socijalnog, pa i političkog položaja radništva. Kvalifikaciona struktura radništva, broj muške i ženske radne snage, godine starosti zaposlenih radnika — elementi koje smo navodili ovdje — su vrlo značajni pokazatelji sa stanovišta posmatranja profila političkih i sindikalnih organizacija bosanskohercegovačkog radništva.

⁷⁹⁾ Vladeta Bilbija i Branko Tadić, *Nezaposlenost, Sarajevo 1936*, sveska I, str. 8 i 9.

S U M M A R Y

The Position of Workers in Bosnia and Herzegovina Between the two Wars

by AHMED HADŽIROVIĆ

To give a detailed description of the position of workers in Bosnia and Herzegovina between the two World Wars is a great task. Because of that, at this moment, we agreed to giving only the data which indicate the number of employed workers, their working hours, wages, about the prices of provisions and other articles necessary for life. We spoke about employment i. e. unemployment as well as about the factors which represent very important elements in the stating of the position of workers. In presenting the position of workers we tried to systematize the data about it into unities and chronologically. We tried to compare them with the data from the previous periods in order to give as clear and as complete a picture of it as possible. For each of the groups of data (about the number of employed, the height of wages, the number of working hours) we gave tabular and individual data in chronological order.

We did not discuss some important factors which also show the position of workers such as: workers' protection legislation, Workers' protection institutions (Workers' assurance offices, workers' chambers' etc.) because we wanted to give a description of the position of workers which can serve as a basis for the explaining of syndical and political organizing of the working class of Bosnia and Herzegovina, and an explanation of numerous workers' actions for the bettering of the economic position of the working class in Bosnia and Herzegovina.